

Masarykova univerzita

Filozofická fakulta

Ústav jazykovědy a baltistiky

Obecná jazykověda

Petra Němcová

Jazyk a jazykový znak
Bakalářská diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Ondřej Šefčík, Ph.D.

2010

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci zpracovala samostatně s použitím níže uvedené literatury a pramenů.

V Brně dne

Petra Němcová

.....

Děkuji vedoucímu práce dr. Ondřeji Šefčíkovi za odborné vedení, cenné rady a připomínky.

Anotace

Bakalářská diplomová práce si klade za cíl srovnat vývoj jazykového znaku od středověkých tezí po některé moderní strukturalistické úvahy. Práce ukazuje zkoumání binárního jazykového znaku oproti trojčlennému schématu označování. Dále se budeme zabývat diferenčním zkoumáním jazyka a znaku, které se objevuje u členů Pražského lingvistického kroužku. Základním teoretickým východiskem bude kniha Ferdinanda de Saussura *Kurs obecné lingvistiky* (de Saussure: 2007). Dále rukopis Tomáše Hoskovce *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka*. Oproti tomu zcela pominuty zůstaly jiné soudobé výklady teorie znaku, vycházející z jiných tradic než Pražská škola.

Abstract

Bachelor thesis aims to compare the development of language characters from the medieval argument advanced by some structuralist considerations. Work shows the binary language character study compared to tripartite labeling scheme. We will address the difference by examining the language and character, which appears in members of the Prague Linguistic Circle. The theoretical basis of the work is the book written by Ferdinand de Saussure called *Course in General Linguistics* (de Saussure: 2007). Next manuscript written by Tomáš Hoskovec *Formal functional morphology in Lithuanian language description*. In contrast, others have remained completely ignored contemporary interpretations of the theory of character, based on other traditions than the Prague School.

Obsah

1. Úvod	6
2. Jazyk a jazykový znak	7
2.1 Aristoteles	10
2.2 Scholastika	11
2.3 Strukturalismus	13
2.3.1 Exkurs – William Dwight Whitney	17
2.3.2 Pojetí znaku Ferdinanda de Saussura	18
2.3.3 Pražská škola	23
4. Medailonky	34
BÜHLER, Karl	34
ERHART, Adolf	34
HAVRÁNEK, Bohuslav	35
HOSKOVEC, Tomáš	36
MATHESIUS, Vilém	37
MUKAŘOVSKÝ, Jan	38
SAUSSURE, Ferdinand de	40
TRUBECKOJ, Prince Nikolaj Sergejevič	40
5. Závěr	41
Seznam použité literatury	42

1. Úvod

V této práci se budu zabývat jazykovým znakem a jednotlivými pojetími jazykových znaků.

Uvedu antické (aristotelské) a středověké (scholastické) teze vyjadřující se k jazykovým znakům a jazyku vůbec.

Výklad dále bude pokračovat strukturalistickým revolučním pojetím jazykového znaku Ferdinanda de Saussura a dále si uvedeme úvahy jazykovědců, kteří stáli u zrození Pražské školy, jejímž centrem je Pražský lingvistický kroužek. Tuto interpretační linii teorie znaku doplním výklady současného jazykovědce a člena Pražského lingvistického kroužku Tomáše Hoskovce.

2. Jazyk a jazykový znak

Jazyk je nástroj mezilidské komunikace. Komunikace slouží k předávání informací mezi členy živočišných druhů. Umožňuje udržovat vztahy, které jsou důležité pro ně samotné i pro jejich druh jako celek.

Jazyk je univerzální dorozumívací prostředek celospolečenské povahy, nástroj myšlení a prostředek sloužící k ukládání lidských zkušeností a k rozvíjení národních kulturních tradic. Je to společenský jev a jeho základní funkce je komunikativní (sdělovací, dorozumívací), a to jak z hlediska diachronního, tak z hlediska synchronního. Z primární komunikativní funkce vyplývají druhotné funkce jazyka – funkce výzvolá (apelová), funkce estetická aj. Druhá základní funkce jazyka je mentální funkce, která je nerozlučně spjatá s funkcí komunikativní (nástroj formování a organizace myšlení) (srov. např. Erhart 2003: 6).

Jazyk má také systémový a znakový charakter. Systém se skládá z jednotek (prvků), které do něho vstupují a ze vzájemných vztahů mezi nimi (struktura); např. jazyk = slovník + gramatika.

Systém

Pojem systém obsahuje při vši rozmanitosti své interpretace vždy představu o jistém spojení určitých objektů a o vztazích mezi nimi. Objekty zahrnuté do systému jsou obvykle nazývány jednotky tohoto systému. Systém je tedy celistvý objekt skládající se z jednotek ve vzájemných vztazích. Tato celistvost je nejdůležitější charakteristikou systému. Každý systém, vzhledem k tomu, že v něm lze vyčlenit jednotky, má diskrétní (nespojité) charakter. Diskrétnost (nespojitosť) je další významnou charakteristikou každého systému (Solncev 1981: 15–26).

Za systém je zřejmě třeba označovat vnitřně uspořádané objekty, uvnitř nichž lze odhalit části či jednotky vzájemně na sebe vázané. Systémový charakter objektu předpokládá, aby v rámci celku byly zajištěny vztahy mezi diskrétními částmi.

Lingvistický strukturalismus, jak dále uvidíme, pojímá celek či celistvost jinak. Za celek se nepovažuje soubor vzájemně vázaných jednotek, ale pouze síť vztahů.

Z hlediska povahy jednotek tvořících systém lze rozlišit dva druhy systémů: systémy materiální a systémy ideální (Solncev 1981: 15–26).

Materiální systém se skládá z materiálních prvků, jež stojí v určitých vzájemných vztazích. Materiální systémy jsou nekonečně rozmanité co do svých vlastností a zvláštností, protože jsou nekonečně mnohotvárné jednak v prvcích, z nichž se tyto systémy skládají, jednak ve vztazích mezi těmito prvky – např. krystal – existují prvky („molekuly“) a vazby mezi nimi („molekulární vazby“).

Ideální systémy jsou takové, jejichž prvky jsou ideální objekty, tj. pojmy nebo ideje vzájemně spojené určitými vztahy. Ideálním systémem je např. systém idejí určitého díla, systém pojmů určité vědy atd. Ideální systém, na rozdíl od materiálního systému, nemá nezávislou existenci, neboť je formou odrazu vnějšího světa. Ideální systémy vznikají vždy pouze díky činnosti lidí, díky jejich myšlenkové činnosti. Neexistují tedy nezávisle na nějaké materiální podstatě, jsou výsledkem materiální podstaty, myslícího mozku, a prostřednictvím materiální podstaty se uchovávají. Materiální podstata, která ideální systémy produkuje, je sama o sobě nejsložitější prvotní materiální systém, lidský mozek (Solncev 1981: 15–26).

Mnoho druhů systémů, mezi nimi i jazyk, může být označeno za systémy funkční. Mezi funkční systémy patří např. živé organismy, různé stroje... Fungování takovýchto systémů spočívá v podráždění, napětí, vzájemném působení prvků, v různých druzích pohybu prvků či systémů jakožto celku. Zcela jinak však funguje jazyk. Fungování jazyka spočívá v tom, že se z různých druhů jeho prvků vytvářejí konkrétní systémy, vyjadřující, uchovávající a přenášející informaci. Při fungování jazyka se nedává „do pohybu“ celý systém jazyka, ale jen jeho jistá část. Pro vyjádření a sdělení určité informace je zapotřebí pouze část pravidel daného jazyka a jen zcela malá část slov, jimiž jazyk disponuje, a také jen tato část se z jazyka vybírá. Ostatní pravidla i slova zůstávají mimo aktuální fungování (Solncev 1981: 56–59).

Struktura

Každý systém má svůj určitý mechanismus, svou organizaci, své uspořádání. Mechanismus, organizace a uspořádání systému tvoří strukturu tohoto systému. Jazyk, jakožto druhotný materiální systém (vytváří se jako prostředek zachycení a uchování ideálních systémů, „systémů sémantické informace“, a může jich být využito jako prostředku pro přenos této informace), má strukturu, kterou lze považovat za jeho vnitřní organizaci. Struktura systému je určena charakterem vzájemných vztahů mezi jednotkami systému.

Jednotky a jejich struktura na sobě vzájemně závisí a navzájem se ovlivňují. Struktura existuje jen tehdy, pokud existují prvky, mezi nimiž jsou vztahy (Solncev 1981: 27–45).

Jazyk je tedy souhrn pravidel, podle nichž se tvoří věty, a množina jednotek nesoucích význam nebo smysl, kterých se podle těchto pravidel užívá. Jazyková pravidla představují souhrn potencionálních vztahů mezi jazykovými jednotkami, které můžeme zjistit v posloupnosti řeči. Jazyková pravidla jsou souhrnem všech možných vztahů a závislostí (struktury), které slouží jako program pro vytváření reálných řečových útvarů a do nichž mohou při vytváření těchto útvarů vstupovat jazykové prvky (Solncev 1981: 27–45).

Rozeznáváme jazykové struktury **syntagmatické** a **paradigmatické**. Pojmy syntagmatický vztah a paradigmatický vztah je spojen se jménem Ferdinanda de Saussura, který tyto dva základní vztahy mezi jazykovými jednotkami formuloval.

Syntagma se skládá ze dvou nebo více následných jednotek (např. *psi život, půjdeme ven* atd.), jde o vztah lineární. Paradigma se nevyznačuje určitým množstvím ani určeným pořadím, jednotky stojí vedle sebe (např. *pán, pána, pánovi*), jde o vztah paralelní (de Saussure 2007: 151–156).

Jazyku je také přisuzován znakový charakter. Ferdinand de Saussure říká: „Předmětem jazykovědy je jazyk jako systém znaků.“ (de Saussure 2007: 44).

Znak je svou podstatou jev sociální. Tento jev je určen k tomu, aby prostředkoval mezi členy jistého kolektivu a rozumí se mu na základě systému hodnot, který je kolektivu společný. Lidská společnost zná mnoho znakových soustav – např. dopravní systém, signální praporky, naše oblékání a chování.

Tyto znakové soustavy jsou velice primitivní v porovnání s jazykem a jeho znakovou soustavou. Jazyk je jedinečnou, nejsložitější a nejúplnější ze znakových soustav.

Nosič jazykových znaků může být akustický (zvukový) nebo grafický, přičemž primární je systém akustický, systém grafický je sekundární.

O přítomnosti znakové situace svědčí tři komponenty: věc, myšlenka a zvuk, a to v tom smyslu, jak je vykládána v současné sémiotice. Myšlenka předpokládá nějakou určitou myslící bytost, věc a zvuk označující dva předměty, z nichž druhého (zvuku) je

použito jako označení prvního (věci). Toto označení provádí sám myslící subjekt. V této situaci vystupuje jazyk jako znak (Solncev 1981: 85–90).

Znak je konvenční označení něčeho. Mezi znakem a tím, co označuje, není přirozený vztah. Povaha řeči není předurčena povahou označovaného předmětu. Spojení mezi znakem a označovaným předmětem vzniká na základě vědomé či nevědomé úmluvy mezi lidmi.

Aby mohl znak něco označovat, musí být smyslově vnímatelný (materiální). Pokud není znak smyslově vnímatelný, nemůže ukazovat na něco nebo něco označovat (Solncev 1981: 85–90, také de Saussure 2007: 95–98).

Při uvedení znaku do vztahu s předmětem, který označuje, vzniká ve vědomí člověka, který tento vztah vytváří, jak obraz předmětu, tak obraz znaku. Zobecněným obrazem předmětu je pojem (význam). Obrazem znaku je to, co Ferdinand de Saussure nazval akustický obraz. Spojení akustického obrazu a pojmu v mozku se nazývá jazykový znak, který je definován jako bilaterální psychická jednotka (de Saussure 2007: 95–98).

Učení o jazyce a jazykových znacích je ovšem velice staré, nacházíme ho už u starověkých filozofů (Aristoteles, Augustinus, scholastika aj.).

V následujících řádcích si načrtneme jeho vývoj a pouť od Aristotela k některým moderním strukturalistickým úvahám.

2.1 Aristoteles

V díle *O vyjadřování* Aristoteles tvrdí, že slova vznikla dohodou mezi lidmi a že jejich význam je dán konvencí, a nikoliv přirozeně. Žádné jméno není od přírody, nýbrž „podle dohody“ a stejně i žádná věta nemá význam jako přirozený nástroj, nýbrž jen podle dohody učiněné lidmi. Aristoteles navázal na poznatky svého učitele Platóna, který rozlišoval dvě základní části řeči (logos): jméno (*onoma*) či činnost (*rhema*), jejichž spojením se vytváří soud. Jedině o soudu lze říci, je-li pravdivý, nebo nepravdivý. Soud je pravdivý, jestliže vypovídá o jsoucnu tak, jak je. Nepravdivý soud vypovídá o jsoucnu, jaké není (Aristoteles 1959: 5–45).

Aristoteles považuje pojetí pojmů jakožto znaků duševních prožitků. Mluvená slova jsou znakem duševních prožitků (duševní změny, představy a myšlenky), napsaná

slova jsou znakem slov mluvených. I když všichni nemají stejné písmo a mluvu, tak to, co mluva a písmo primárně označují, je všem společné, tedy duševní prožitky, a to, co prožitky představují, tedy věci (Aristoteles 1059: 5–45).

Aristoteles tedy tvrdí, že jsoucna jsou ve světě (věci ve světě, které jsou jednoznačné), jejich odrazy v lidské mysli (odrazy těchto věcí v lidské hlavě, které jsou také jednoznačné) a vyjádření oněch odrazů v lidské řeči (vyjádření odrazů – zvuky) (Hoskovec: 4).

Jelikož byl Aristoteles první, kdo se k problému znaků vyjadřuje, neměl k dispozici žádnou terminologii.

Aristoteles byl přesvědčen, že jak stejnost vnějšího světa, tak i mentální obrazy jsou pro všechny lidi stejné. Rozdíl je až v jazyce (Hoskovec: 4).

2.2 Scholastika

Aristotelova pojetí jazykového znaku se postupem času chopila scholastika a jeho teorii znaku rozpracovala.

Scholastický znak je chápán jako něco místo něčeho. Slova se označují prostřednictvím pojmů.

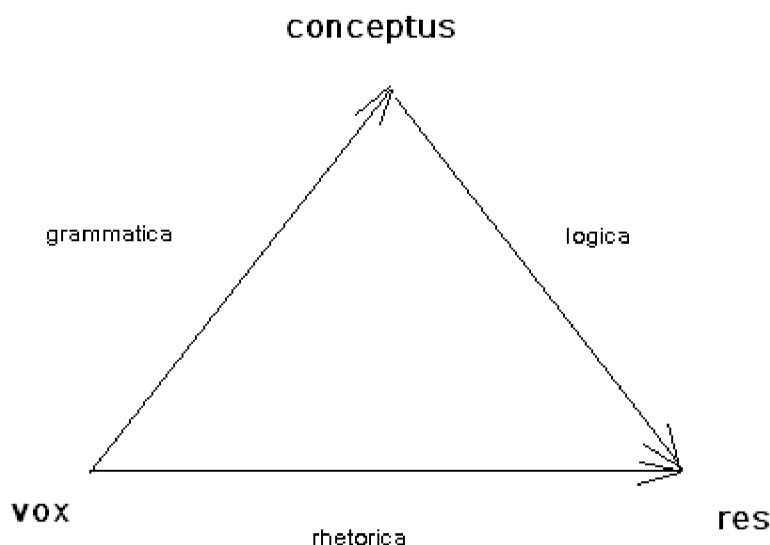
Scholastická tradice ve spojení s řečí uvažuje o třech položkách označování:

vox = slovo (hlas) → conceptus = pojem → res = věc (Hoskovec: 4).

Slovo jako jazykový výraz vyjadřuje pojem. To je předmětem zkoumání jazyka. Jiná záležitost je vztah mezi pojmy a věcmi. Znak je tu místo dvou různých jiných: místo pojmu (conceptus) a konkrétního jsoucna (res).

Pojem vyjadřuje slovo jako jazykový výraz. Toť předmětem zkoumání jazyka (Hoskovec: 4).

Scholastické označování

Lingvistika v této době vzniká jako vzpoura vůči filologii, neboť nechce být pomocnou disciplínou. Objekty studia jazykovědy spadají ve středověku na artistických (filozofických) fakultách univerzit do tzv. trivium v rámci sedmi svobodných umění.

Sedm svobodných umění se dělilo na trivium a kvadrivium. Trivium zahrnovalo tyto disciplíny: gramatika, logika a rétorika.

Gramatika – nauka o používání výrazů s ohledem na pojmy, normativní podoba jazyka, tvarosloví.

Logika – nauka o nakládání s pojmy, při vědomí o vztahu mezi pojmy a věcmi, sylogismy, snaha odpoutat své výpovědi od přímé vazby k světu, uvědomění si slov.

Rétorika – nauka o využívání slov k tomu, abychom mohli pohnout s věcmi/lidmi. Kvadrivium zahrnovalo geometrii, aritmetiku, astronomii a hudbu. Kvadrivium je chápáno v tomto kontextu jako zdroj abstraktního uvažování. Společný všem disciplínám je poměr, rozdíl je v dimenzionalitě.

Aritmetika – zkoumá rozdíly mezi čísly.

Geometrie – řeší vztahy dvourozměrných obrazců.

Astronomie – sestavuje model třírozměrného (sférického) světa. Poměry mezi pohyby nebeských sfér se dají zkoumat.

Hudba – řeší poměr intonační, rozdíly výškové, poměr rytmický.

Aristoteles a scholastika pojmají jazyk jako **nomenklaturu**, tj. jako soubor jmen, z nichž každé je spojeno konvencí s věcmi či s jejich mentálními ekvivalenty, jež jsou totožné pro všechny (de Saussure 2007: 386).

I přesto, že má aristotelské a scholastické pojetí mnoho následovníků, nebude to cesta, kterou se ve své práci vydám.

Budu se dále zabývat přístupem k jazykovému znaku z hlediska strukturalistického. Uchopení strukturalistického jazykového znaku je zcela jiné než scholastické a aristotelské. Z pohledu strukturalistického se aristotelský a scholastický znak, jak dále uvidíme, za znak ani nemůže pokládat.

2.3 Strukturalismus

Termínu „jazyk“ se užívá jednak ve smyslu „dorozumivací prostředek určitého kolektivu“, jednak také ve smyslu „jazyk vůbec“. V tomto případě jde o vyšší stupeň abstrakce: na základě toho, že určité základní rysy jsou společné všem konkrétním jazykům („jazykové univerzálie“), konstruuje obecný model přirozeného jazyka. Tato abstrakce je přímým protějškem řeči – skutečně existující všelidské schopnosti dorozumívání pomocí jazyka. Označení „jazyk“ přísluší jen přirozenému lidskému dorozumivacímu kódu (Erhart 2003: 6).

Jazyk se neshoduje s řečí, jejíž je pouze určitou, třebaže nejdůležitější částí. Je zároveň společenským produktem schopnosti řeči a souborem nutných konvencí přijatých společenským útvarem proto, aby se užití této schopnosti jednotlivci umožnilo. Jako celek je řeč mnohotvárná a různorodá. Naproti tomu jazyk je celek sám o sobě. Jakmile mu mezi fakty řeči přidělíme místo, zavedeme přirozený řád do souboru, který se žádné jiné klasifikaci nepodvoluje (de Saussure 2007: 46).

V duchu strukturalismu je třeba rozlišovat tři vzájemně se doplňující či podřízené složky jazyka, přičemž jejich vzájemný vztah byl poprvé popsán Ferdinandem de Saussurem a je stále přejímán v standardních, strukturálně orientovaných lingvistických příručkách:

- *řeč* (langage) – obecně lidská schopnost dorozumívání se pomocí jazyka,

- *jazyk* (langue) – systém znaků a pravidel, kterými se mluvčí řídí při sdělování informací,
- *promluva* (parole) – konkrétní sdělení vytvořené na základě znalosti a respektování systému jazyka (de Saussure 2007: 106, srov. např. Erhart 2003: 5–7).

Vždy, když chce člověk říci něco někomu jinému, jedná se tedy o mluvní úkon (parole). Mluvní úkon je vždy konkrétní a probíhá na určitém místě a v určitém čase. Předpokladem je mluvčí (odesílatel-vysílač), příjemce (oslovený) a určitý, na něco se vztahující věcný obsah.

Mluvní úkon předpokládá navíc ještě něco: aby oslovený rozuměl, musí oba ovládat tentýž jazyk a musí existovat jeden živý jazyk ve vědomí členů jazykové společnosti, to je předpokladem každého hovorového úkonu.

Důležité je mít na paměti, že mluvní úkon je vždy jedinečný a individuální, v principu neopakovatelný (de Saussure 2007: 50).

Opakem k vždy jednorázovému mluvnímu aktu je jazyk (langue), nebo lépe jazykový systém, který je chápán jako něco všeobecného a konstantního. Jazykové vzorce existují ve vědomí všech členů dané jazykové společnosti a jsou základem nespočetných mluvních úkonů. Jazykový vzorec nemá žádný existenční nárok než to, aby umožnil mluvní úkon, a existuje jen tehdy, pokud se v konkrétním jazykovém úkonu aktualizuje. Tím se mluvní úkon a jazykový vzorec vytváří navzájem (Srov. např. Trubetzkoy 1939: 5–29, který tak předznamenává své rozlišení fonetiky, jako hláskosloví *parole*, od fonologie, jako hláskosloví *langue*.).

Jazyku přisuzujeme v strukturalistické tradici znakový charakter, definujeme ho jako systém znaků.

Podle Ferdinanda de Saussura vše, co patří k jazyku, má dvě strany, jimiž jsou: označující (le signifiant) a označované (le signifié). Jazyk má tedy neustále spojení a vzájemný vztah signifikantního se signifikantním (de Saussure 2007: 95–107).

V mluvním úkonu je signifikace vždy naprosto konkrétním sdělením, které dává smysl pouze jako celek. Signifikace jazykového vzorce je proti tomu abstraktním pravidlem – syntaktickým, frazeologickým, morfologickým a lexikálním. Poněvadž samotné významy slov, tak jak vznikají v jazykovém vzorci, nejsou nic než abstraktní

pravidla nebo výrazová schémata, k nimž jsou stanoveny v mluvních úkonech objevující se konkrétní významy ve vzájemných vztazích.

Signifiantní strana mluvního úkonu je konkrétní, sluchem vnímatelný zvukový proud, tj. fyzikální jev. Signifiantní strana jazykového vzorce se může skládat pouze z pravidel, z nichž je uspořádána zvuková strana mluvního úkonu.

Počet různých konkrétních představ a myšlenek, jež mohou být označeny v různých mluvních úkonech, je nekonečná. Ale počet významů slova, které existují v jazykovém vzorci, je omezený a „zvládnutí jazyka“ spočívá právě v tom, že se zvýrazní jazykovým vzorcem dané, vždy omezené, sémantické a gramatické prostředky všech konkrétních představ, myšlenek a jejich spojení. Signifikace jazykového vzorce je tedy opakem k signifikaci mluvního úkonu díky konečnému, omezenému počtu jednotek. Ten samý vztah mezi jazykovým vzorcem a mluvním úkonem existuje ale také v oblasti signifiantního.

Tyto aspekty jazykového procesu jsou tak rozdílné, že jejich zkoumání musí být rozděleno do vícero vědních oborů. Jasně je to, že signifié a signifiant strany jazyka musejí být přiděleny různým disciplínám. Tvoří hláskosloví obecně (tj. jak fonetiku, tak fonologii ve smyslu uvedeném výše), tj. vědu o elementech signifiace. Signifiace jazykových vzorců je něco jiného než u mluvních úkonů. Uvádí se proto dvě různá hláskosloví, z nichž je jedno směřováno na mluvní úkon a druhé na jazykový vzorec.

K rozdílu mezi fonetikou a fonologií dospěli jazykovědci teprve postupně, definitivně byly odlišeny vlastně až Trubeckým (Trubetzkoy 1939).

Metody práce hláskosloví mluvního úkonu vztahujícího se ke konkrétnímu fyzikálnímu jevu musí používat metody naturalisticky-deskriptivní. Hláskosloví jazykového vzorce musí používat metody analyticko-deskriptivní. Proto označujeme hláskosloví mluvního úkonu jako fonetiku a hláskosloví jazykového vzorce jako fonologii.

Existují hlasové protiklady (opozice), které jsou používány v daném jazyce k rozrůznění významů slova, ale taky na druhé straně takové, které nemohou být použity k takovému účelu. Jako první k tomu dospěl J. Winteler (*Die Kerenzer Mundart des Canton Glarus*). Nezávisle na Wintelerovi byla tato myšlenka vyslovena anglickým fonetikem Sweetem (tuto myšlenku předal svým žákům) a v zárodečné formě se objevuje i u Ferdinanda de Saussura (*Kurs obecné lingvistiky*). Ale ani přesto nezbytně nežádali rozlišení hláskosloví mluvního úkonu od hláskosloví jazykového vzorce, čímž se odlišovali od Trubeckého (Trubetzkoy 1939: 5–29).

Z Trubeckého předchůdců teprve J. Baudouin de Courtenay dospěl k myšlence, že musí existovat dvě různě popisující hláskosloví, které mají být podle okolností buď konkrétní zvuky, jako fyzikální jev, nebo jako zvukové signály používané v nějaké jazykové společnosti za účelem dorozumění.

Dědicem de Courtenayových myšlenek se pak stalo pražské jazykově-vědecké sdružení Pražský lingvistický kroužek (vzniklo v roce 1926), které tyto zárodečné teze spojilo s de Saussurovou naukou o langue a parole a celou problematiku svébytně přeformulovalo.

Teoretikové PLK se filozoficko-metodologicky opřeli o učení svého člena, německého jazykového teoretika a psychologa Karla Bühlera. Ten vyšel z toho, že lidská řeč předpokládá vždy nějakého mluvčího, posluchače a projednávaný obsah a že každé lidské vyjádření má tři stránky: zprávu mluvčího, výzvu k mluvčímu a vyličení vyjádření. Je velkou zásluhou Karla Bühlera, že uvedl tuto zdánlivě prostou, a přesto tak dlouho přehlíženou skutečnost do správného světla (Bühler 1982: 24–33).

Podle Bühlerovy teorie „organonského modelu“ by měl konkrétní jazykový jev člověk podle životních poměrů přiměřeně pochopit. „Organon“ má dopravit sdělení od odesílatele k příjemci. Vedle odesílatele, příjemce a sdělení zavádí Bühler akustický foném (zvukový foném), jenž bývá pro pochopení stejně důležitý a má vliv na mluvenou situaci (Bühler 1982: 24–33).

Schéma Karla Bühlera zůstává přímé i pro zvukovou stránku řeči. Slyšíme-li někoho mluvit, tak slyšíme, kdo mluví, v jakém tónu mluví a co říká. Existuje vlastně jen jeden jediný akustický dojem (jazykový znak). Rozebíráme ho ale v jeho složkách, a to vždy z hlediska tří funkcí:

- **Symbol** je připojení ke stavu věci a věcného postoje. Nese vyjadřovací funkci a ukrývá vztah mezi znamením a objektem.
- **Symptom** závisí na odesílateli, který hledá výraz pro své myšlenky. Zde se mluví o výrazové funkci.
- **Signál** se vztahuje k příjemci, ke kterému je výzva směřována. Jedná se o vyzývací (apelovou) funkci (Bühler 1982: 24–33).

Julius von Laziczius (*Probleme der Phonologie*, 1935; *Proceedings of the Second International Kongres of Phonetic Science*, Londýn, 1935) poukázal na nutnost fonologického výzkumu třech Bühlerových funkcí. V konkrétním mluvním úkonu jsou všechny tři funkce navzájem spojeny a promíchány. Posluchač rozloží tento komplex na

svoje složky, z nichž má každá jenom jednu funkci, a každý z těchto funkčních elementů se vztahuje na odpovídající element jazykového vzorce a identifikuje se s ním.

I samotný otec fonologie Trubeckoj důsledně v bühlerovském duchu rozlišuje prostředek oznámení (neutrální tón) a prostředek apelu (intonace výčitky) (Trubetzkoy 1939: 5–29).

2.3.1 Exkurs – William Dwight Whitney

Zajímavou paralelou je učení staršího současníka de Saussura, který se u Whitneyho hodně inspiroval.

Whitney jazyk připodobňuje k jedné z několika společenských institucí, je toho názoru, že svého hlasového ústrojí jako nástroje jazyka užíváme jen náhodou, protože nám to vyhovuje. Lidé by si mohli stejně tak dobře zvolit gesto a místo obrazů akustických užívat obrazů vizuálních. Jazyk je konvence a je lhostejné, jaká je povaha dohodnutého znaku (de Saussure 2007: 46).

Ferdinand de Saussure získával podněty v učení o institucionálnosti jazyka, jak ji vykládal Whitney, a to k rozpracování teorie arbitrárnosti. Podle Whitneyho máme nejprve ideu a pak pro ni vytváříme jméno: mezi whitneyovské teorie konvenčnosti je, jak je zřejmé, to, že se zastavuje před označovaným, které chápe jako cosi logického, přirozeného a daného před jazykem, a že jazyk se tak redukuje na systém nálepek, na pouhou nomenklaturu, ve které arbitrárnost funguje jen v plánu vnější formy (de Saussure 2007: 324).

Pro Whitneyho je sociální povaha jazyka faktem primárním, z něhož odvozuje především povahu jazykového znaku. Whitney při vzniku znaku zdůrazňoval paralelu, podobnou distinkci jazyk-mluva, lze také spatřovat v protikladu sociální-individuální (de Saussure 2007: 325).

2.3.2 Pojetí znaku Ferdinanda de Saussura

Jedním ze zakladatelů strukturalistické lingvistiky je švýcarský jazykovědec a profesor na univerzitě v Ženevě Ferdinand de Saussure.

Tento ženevský jazykovědec měl mimořádný vliv na vznik moderní lingvistiky, sémiotiky, literární vědy, estetiky a antropologie.

De Saussure přišel s revolučním strukturalistickým binárním řešením znaku.

Pojem jazykového znaku je vyložen v knize *Kurs obecné lingvistiky* (fr. *Cours de linguistique générale*), přičemž Ferdinand de Saussure není přímým autorem. Knihu sestavili de Saussurovi žáci (Albert Sechehaye a Charles Bally) ze zápisů z jeho přednášek.

V *Kursu obecné lingvistiky* je vyložen znak jako jednotka označujícího a označovaného.

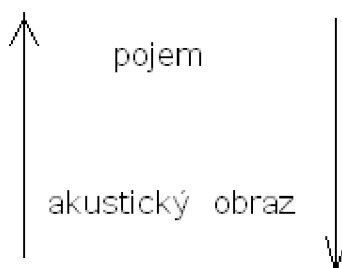
Označující (lat. designans, fr. signifiant) = forma slova – zvuková nebo grafická.

Označované (lat. designatum, fr. signifié) = pojem, představa.

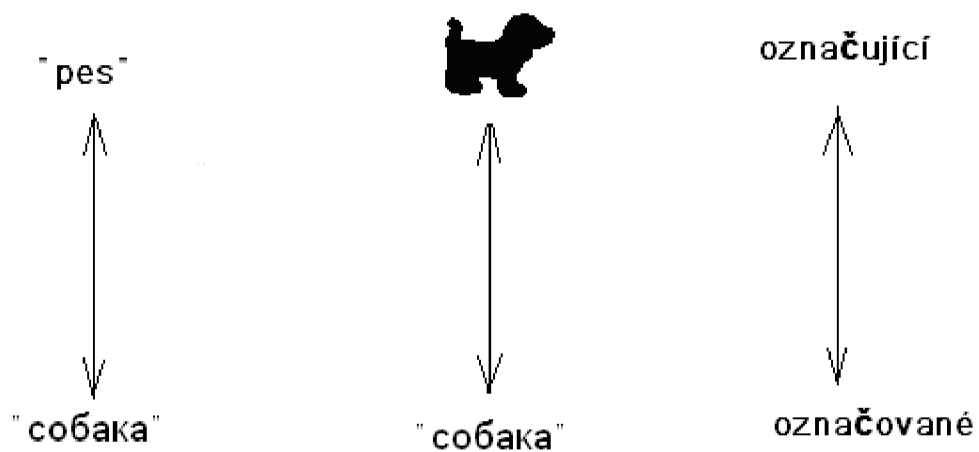
Pojmenování označující a označované nahradilo dříve používané termíny pojem a akustický obraz.

Akustický obraz není materiální zvuk, ale psychický otisk tohoto zvuku, přítomnost, o které nám poskytují svědectví naše smysly. Je smyslový, a pojmenujeme-li ho občas „materiálním“, pak jen v tomto smyslu a v protikladu k druhému termínu, pojmu, jenž je obecně abstraktnější.

Jazykový znak můžeme tedy nazvat psychickou jednotou o dvou stránkách:

Oba jevy jsou úzce spjaty a jeden vyvolává druhý. Příklad uvedu na ruském slově „собака“, jímž ruský jazyk označuje pojem „pes“ (de Saussure 2007: 95–97).

Arbitrárnost znaku

Zavedení těchto dvou termínů (označující, označované) je důsledkem principu radikální arbitrárnosti (libovolnosti) jazykového znaku.

Vztah sjednocující označující a označované je arbitrární. To znamená, že označující (forma jazykového znaku) vnitřně nezávisí na označovaném (obsahu) – toto by nemělo vzbuzovat představu, že označující závisí na svobodě volby mluvčího, není v silách jedince, aby změnil znak, který je stanovený jazykovým kolektivem. Ale na druhé straně, označující není schopno samostatné existence, jazykové zvuky neexistují mimo jazyk. To lze pokládat za jeden z největších rozdílů mezi jazykem a umělými kódy. Označující znaku umělého systému existuje i mimo systém (např. různé barvy světél).

Jedinou výjimku tvoří zvukomalebná slova (onomatopoeia). Označující (forma jazykového znaku) bezprostředně souvisí s jeho označovaným (obsahem), forma je motivována obsahem. Pro příklad můžu uvést slova jako kvákat, kukat... Proto se může stát, že se někdy potkáme se slovy (jak v našem nebo jiném jazyce), s nimiž jsme se nikdy předtím nesetkali, ale přesto jim budeme rozumět (de Saussure 2007: 98–99).

Jak už bylo řečeno, jazykový znak je binární, je to jednota označujícího a označovaného. Jde o spojení zvukového prvku s konkrétní představou, tj. část myšlení zachycující objektivní skutečnost. Tato věta necht' platí pro znak v promluvě. Označující jazykového znaku je zvuková představa, označované je pojem (abstraktní představa). Například znak „pták“ jako lexém samo o sobě označuje ptáka obecně, bez ohledu na druh, velikost apod., tedy jakéhokoli ptáka vůbec. Tento znak nabývá

významu až v promluvě – „Na stromě zpívá pták...“ (de Saussure 2007: 99). Toť rozlišení jazyka a promluvy.

Jazyk je tedy soustava znaků, které jsou uloženy v naší paměti, představují zvuky s abstraktními představami, tedy jevy vnějšího světa. Při promluvě dochází u označujícího k materializaci, u označovaného ke konkretizaci/aktualizaci.

Lineární povaha označujícího

Označující probíhá v čase, což dokazují tyto charakteristiky:

- představuje rozsah,
- tento rozsah je měřitelný v jediné dimenzi, tj. v linii.

Zvukové označující nese časovou linii – prvky následují za sebou, což tvoří řetězec. Tato vlastnost se projeví grafickým zachycením. Lineární povaha řídí strukturu označujících. Podle Ferdinanda de Saussura označující neexistuje, neexistuje-li označované (de Saussure 2007: 100).

Neměnnost znaku

Označující jazykového znaku se jeví k představě, kterou zastupuje, arbitrárně (libovolně). V jazykovém kolektivu, který tento znak používá, arbitrární rozhodně není. Označující je dané, jazykem určené, nelze ho nahradit žádným jiným.

Jedinec nedokáže žádným způsobem označující jazykového znaku změnit, byť by šlo jen o jediné slovo (znak), kolektiv tuto změnu také nedokáže, je vázaný na jazyk takový, jaký je.

Jazyk nám podává důkaz, že není pravidlo, s kterým dobrovolně souhlasíme, ale zákon, který je přijímán kolektivem, který se mu musí podrobit.

Lidská společnost zná odjakživa jazyk jako dědictví od našich předchůdců, který se vždy přijímal takový, jaký je. Současný stav jazyka je důsledkem historických vlivů. Tyto vlivy vysvětlují, proč je jazykový znak neměnný, proč odolává každé arbitrární změně. K neměnnosti znaku také přispívá vynaložené úsilí, které se vynakládá na učení se mateřskému jazyku. Každé jazykové společenství je víceméně s jazykem, kterého užívá, spokojeno (de Saussure 2007: 100–103).

Výše uvedené ohledy neměnnosti znaku jsou důležité, avšak nejsou závažně věcné. Ferdinand de Saussure zdůrazňuje podstatnější ohledy, které objasním následovně:

- arbitrární povaha znaku – tato vlastnost jazykového znaku sama chrání jazyk před všemi pokusy, které se snaží o jeho změnu,
- množství znaků nutných k vytvoření libovolného jazyka – jazykové znaky jsou nespočetné, jazyk čítá neomezené množství prvků, proto ho nelze nahradit,
- komplexní povaha systému – jazyk tvoří systém (*system* – bezprostřední závislost na množství jednotek, které do něho vstupují, a na společných vztazích mezi nimi, jazyk = slovník + gramatika), zde se projevuje neschopnost jednotlivců ho měnit,
- odolnost kolektivní setrvačnosti vůči jakékoliv jazykové inovaci – jazyk je každou chvíli užívaný, lidé ho používají celý den, jazyka se účastní každý, a právě proto je pod neustálým nátlakem všech, tímto se markantně liší od umělých systémů, které zaměstnávají určitou skupinu lidí během určité doby (de Saussure 2007: 100–103).

Jazyk se dědí z předchozího období a působí na něj společenské vlivy v čase. Tyto dvě vlastnosti jsou neodlučitelné. V arbitrární konvenci je volba svobodná, v čase je volba ustálená.

Proměnlivost znaku

Čas zajišťující souvislost jazyka působí na určitou změnu jazykových znaků. Jde o změny zvláště fonetické, kterým podléhá označující, nebo změny smyslu, které se vztahují k označovanému pojmu. Tyto změny se projeví vždy v posunu vztahu mezi označujícím a označovaným. Změní se akustický obraz i pojem. Například latinské slovo *necare* („zabít“) se stalo francouzským *noyer* s významem „utopit“.

Jazyk je důsledkem arbitrárnosti znaku, je neschopný se bránit proti vlivům, které vztah mezi označovaným a označujícím z jednoho okamžiku do druhého posunou (de Saussure 2007: 103–107).

Abychom mohli mluvit o jazyku jako znakovém systému, musí nastat tato znaková situace:

- 1) přítomnost účastníků komunikace,
- 2) existence jevu v přítomnosti, který je zaměňovaný znakem (A),
- 3) jev používaný jako znak, tj. zástupce jevu existujícího ve světě (B),

4) zákon mezi účastníky komunikace, že B je zástupcem, tj. znakem A.

VERSUS

Znaková situace u jednoduchého znakového systému:

1. označující znaku musí být vnímatelné lidskými smysly = materiálnost,
2. označující znaku je arbitrární vzhledem k označovanému,
3. závaznost znaku vzhledem ke kolektivu, který daný systém používá,
4. závaznost znaku vzhledem k systému, jehož součástí tvoří.

VERSUS

Základní rysy jazyka:

- I. označující jazykového znaku je přístupné smyslovému vnímání,
- II. označované jazykového znaku nijak nesouvisí s označujícím,
- III. jazykový znak je závazný vzhledem ke kolektivu, který daného jazyka využívá jako dorozumívacího prostředku,
- IV. jazykový znak je závazný vzhledem k systému (Erhart 2003: 7–8).

Binární jazykový znak tak, jak jej zavedl Ferdinand de Saussure, byl ve své době revoluční – a revolučním jakožto koncept trvale nosný zůstává. Saussurův znak přichází v době, jež byla na znakovost citlivá a hledala v ní cestu k řešení svých potíží: matematika i filozofie procházejí programem formalizace a obě chtějí dát příklad, jak vnést pořádek do vědy vůbec. Tím se přirozeně aktualizovala i tradice uvažování o znaku.

V pojetí strukturalismu je znak výhradně jazykový. Nemůže se tedy ztotožňovat s pojetím znaku aristotelsko-scholastickým, neboť bere v potaz mimojazykovou skutečnost. Ukázala jsem je proto, abychom spatřili i jiné pojetí než strukturalistické.

2.3.3 Pražská škola

Centrem Pražské školy je Pražský lingvistický kroužek (PLK). Obecně je známo, že Pražský lingvistický kroužek vznikl snahou Viléma Mathesia roku 1926. PLK vydával monografie a sborníky *Travaux du Cercle linguistique de Prague* a od roku 1935 časopis *Slovo a slovesnost*. Pražské centrum bylo tvořeno několika jazykovědci, z nichž nejvýraznější jsou Vilém Mathesius, Bohumil Trnka, Bohuslav Havránek, Josef Vachek, Vladimír Skalička a ruští emigranti Roman Jakobson, Nikolaj Sergejevič Trubeckoj a další.

V PLK se projevil vliv Baudoina de Courtenay a jeho funkcionalismu v jazyce. Pražská škola proto neprovozuje jen strukturní jazykovědu, ani jen funkční jazykovědu. PLK se řadí do evropského strukturalismu a reprezentuje funkčně-strukturální jazykovědu, tj. vidí a popisuje jazyk jako autonomní systém, ale zároveň vidí a popisuje jazyk v jeho úloze (funkci) (Vykypěl 2007: 150–159).

Pro členy Pražského lingvistického kroužku znamená slovo funkce úkol, a nikoli závislost. Pražská lingvistika tedy studuje problém sémiologický. Termínu funkce se užívá tam, kde jde o význam (funkce slova, věty) nebo o stavbu jednotek (funkce fonému) (Skalička 1948: 125–142).

Vladimír Skalička vymezil tři základní problémy, kterými by se měla lingvistika zabývat:

1. vztah jazyka k mimojazykovému světu (tj. sémiologický problém),
2. vztah jazyka k jiným jazykům (tj. jazyková různost),
3. vztah jazyka k jeho částem (tj. problém jazykového útvaru) (Vykypěl 2007: 150–159).

Podle Skaličky se Pražská škola od jiných škol odlišuje právě tím, že všem uvedeným bodům věnuje stejnou pozornost, a tím je její tematická šíře větší než u jiných škol.

Teď se vrátím zpět k otázce jazykového znaku a pojetí jazykového znaku Pražským lingvistickým kroužkem.

Pražská škola neprošla pozdně strukturalistickými a poststrukturalistickými polemikami o znakovosti. Znak je v pražském kontextu málo explicitní, nikoliv vztah funkce a formy, pro pražany je naopak primární (Hoskovec).

Pražský lingvistický kroužek se k problému jazykového znaku přímo nevyjadřuje, a proto budu brát jako primární zdroj *Lingvistický slovník Pražské školy* (Vachek: 2005), který sestavil významný fonolog Josef Vachek, a literaturu zde uvedenou.

Vymezení znaku

Znak je svou podstatou jev sociální. Slouží k tomu, aby prostředkoval mezi členy jistého kolektivu a rozumí se mu na základě celého systému hodnot, který je tomu kolektivu společný. V řeči existují tři subjekty znaku – jeden, který znak vysílá, druhý, který ho přijímá, a třetí – skutečnost, k níž znak ukazuje. V básnictví a umění vůbec je věčný vztah oslaben, tím více je však zdůrazněna závislost znaku na společnosti (Mathesius-Havránek 1935: 1–7).

Vztah mezi problémy jazykovými a otázkami ostatních umění je složitý. Je dán problémem znaku. Veškerá skutečnost, začínající smyslovým vjemem a končící nejabstraktnější myšlenkovou konstrukcí, se objevila jako složitě organizovaná říše znaků. Říše znaků je nejvíce odhalena v oblasti jazyka. Je to základní, ale nikoli nejjednodušší řada znaková, neboť v celé říši znaků je stálá tendence vyjádřit vše slovem. Řeč nás může poučit o věčném vztahu, tj. poměru mezi znakem a skutečností, ke které se znak vztahuje, neboť jazyk mluvený i psaný chce především vyjadřovat skutečnost, působit na ni, byť nepřímo. Naproti tomu umění, jak básnictví, tak kterékoliv jiné, je výborný materiál pro výzkum vnitřního složení znaku samotného, pro zjišťování poměru mezi symbolem (např. zvuk) a jeho významem. Věčný vztah je v umění oslaben, umělecké dílo není měřeno pravdivostí svého sdělení, nýbrž je znakem svébytným, vznášejícím se volně mezi umělcem a vnímatelem. Tato jeho speciální povaha vynikne právě studiem básnictví, které leží mezi řečí a uměním (Mathesius-Havránek 1935: 1–7).

Základní funkcí básnictví je propůjčit jistou nezávislost jazykovému znaku. Rým je srovnání dvou souzvučných slov; pro účel sdělný není tohoto srovnání zapotřebí, ale odhaluje a zčásti i osamostatňuje znakové hodnoty: souzvučnost rýmových slov

upozorňuje na jejich hláskové složení a přitom si všímá i toho, zda jde o slova mluvnicky stejná, nebo naopak o slova významově příbuzná, či nikoli (Mathesius-Havránek 1935: 1–7).

Pražský lingvistický kroužek tedy vnímá jazyk jako strukturu jazykových znaků, říši znaků, která je charakterizována přímým vztahem k realitě. Pro výzkum jazykového znaku se obracejí k básnictví a umění vůbec, zastávají názor, že je to nejvhodnější materiál ke zkoumání znaku, byť je umělecké dílo znakem svébytným, není měřeno pravdivostí svého sdělení.

*„Bába leze do bezu,
já tam za ní polezu,
kudy ona tudy já,
budeme tam oba dva.“*

*„Žába skáče po blátě,
koupíme ji na gatě,
na jaké, na jaké,
na zelené strakaté.“¹*

Také Jan Mukařovský, čelní představitel českého strukturalismu a Pražského lingvistického kroužku, považoval za materiál básnictví jazyk, systém znaků, jehož složky jsou protkány vzájemnými vztahy velmi zákonitými dříve, než vstupují do básnického díla.

Osnova individuálního vědomí je až do nevnitřnějších vrstev dána obsahy, které náležejí vědomí kolektivnímu. Následkem toho se stávají problémy znaku a významu stále naléhavějšími, neboť každý duševní obsah, který přesahuje hranice individuálního vědomí, nabývá již samotným faktem své sdělitelnosti rázu znaku. Věda o znaku (sémiologie podle de Saussura, sématologie podle Bühlera) musí být vypracována v celé šíři stejně; jako současná lingvistika rozlišuje pole sémantiky, jednajíc z tohoto hlediska o všech prvcích jazykové soustavy, případně dokonce i zvuků, musí být výsledky lingvistické sémantiky aplikovány na všechny ostatní řady znaků a rozlišeny pole jejich speciálních rysů. Umělecké dílo je zároveň znakem, strukturou a hodnotou. „Věc“, představuje umělecké dílo ve smyslovém světě a která je přístupná vnímání všech bez jakékoli rezervy. Ale umělecké dílo nemůže rovněž být redukováno na toto „dílo-věc“, poněvadž se stává, že také dílo-věc mění volně svůj vzhled i svou vnitřní strukturu, když se přemísť v čase a prostoru (srovnejme mezi sebou navzájem řadu následujících překladů téhož básnického díla). Dílo-věc funguje tedy pouze jako

¹ Podle Pechová 2006.

vnějškový symbol (značitel, signifiant podle terminologie Saussurovy), kterému odpovídá v kolektivním vědomí určitý význam (jemuž občas říkáme „estetický objekt“) daný tím, co mají společného subjektivní stavy vědomí vyvolané dílem-věcí u členů určité kolektivity (Mukařovský 2000: 208–214).

Podle běžné definice je znak smyslovou realitou, jež se vztahuje k jiné realitě, kterou má vyvolávat. Jaká je druhá realita, kterou nahrazuje umělecké dílo? Mohli bychom se spokojit pouze s tvrzením, že umělecké dílo je autonomní znak charakterizovaný pouze tím, že slouží za prostředníka mezi členy téhož kolektiva. Ale tím by byla otázka styku díla-věci s realitou, na kterou míří, pouze odsunuta stranou, aniž by byla rozřešena; existují-li znaky, které se nevztahují k žádné odlišné realitě, pak je nicméně znakem vždycky něco míněno, což vyplývá velice přirozeně z okolnosti, že znaku má být porozuměno stejně jeho vysílatelem jako jeho příjemcem. Jenže u autonomních znaků je toto „něco“ bez zřetelné určitosti. Jaká je to tedy neurčitá realita, na niž míří umělecké dílo? Je to celkový kontext zjevů takzvaně sociálních, například filozofie, politika, náboženství, hospodářství atd. (Mukařovský 2000: 208–214). To je důvod, proč je umění více než každý jiný společenský zjev schopno charakterizovat a představovat danou „epochu“. Říkáme-li, že umělecké dílo míří na kontext společenských zjevů, netvrdíme tím, že by nutně splývalo s tímto kontextem takovým způsobem, že by bylo možno pojímat je jako přímé svědectví či jako pasivní reflex. Jako každý znak může mít k věci, kterou označuje, vztah nepřímý, například vztah metaforický, aniž proto přestává k této věci směřovat. Objektivní studium zjevu, kterým je umění, musí pohlížet na umělecké dílo jako na znak, který se skládá ze smyslového symbolu, jenž je vytvořen umělcem z „významu“, který je umístěn v kolektivním vědomí, a ze vztahu k označované věci, vztahu směřujícího k celkovému kontextu společenských zjevů. Druhá z těchto složek obsahuje vlastní strukturu díla (Mukařovský 2000: 208–214).

Umělecké dílo má vedle své funkce autonomního znaku ještě jinou funkci, funkci znaku komunikativního (sdělovacího). Básnické dílo nefunguje pouze jako dílo umělecké, ale zároveň také jako „slovo“ vyjadřující stav duše, myšlenku a cit. Existují umění, kde je tato komunikativní funkce velice zjevná (poezie, malba, sochařství), jsou však jiná, kde je zastřena (tanec), nebo dokonce neviditelná (hudba, architektura). Ale necháme stranou obtížný problém latentní přístupnosti nebo úplné nepřítomnosti sdělovacího prvku v hudbě a architektuře a obrátíme se jenom k těm uměním, kde fungování díla jakožto sdělovacího znaku je mimo pochybnost. Jsou to umění, ve

kterých existuje „syžet“ (téma, obsah) a v kterých tento syžet, zdá se, na první pohled funguje jako sdělovací význam díla. Každé umělecké dílo má tedy dvojí sémiologický význam, autonomní a komunikativní, z nichž druhý je vyhrazen především uměním, která mají syžet.

Mukařovského hlavní myšlenky uvedu ve formě těchto tezí:

- 1) Problém znaku je vedle problému struktury a hodnoty jedním z podstatných problémů duchověd, které pracují s materiáliemi, jež mají víceméně vyslovený charakter znaků. Proto mají být výsledky bádání lingvistické sémantiky aplikovány na materiálech těchto věd – zejména na takové, jejichž sémiologický ráz je nejzřetelnější – a pak je nutno je diferencovat podle specifického rázu tohoto materiálu.
- 2) Umělecké dílo má charakter znaku. Nemůže být ztotožňováno ani s individuálním stavem vědomí svého autora, ani s kterýmkoli ze subjektů vnímajících toto dílo, ani s tím, co jsme nazvali „dílo-věc“. Existuje jako „estetický objekt“, jehož místem je vědomí celé kolektivity. Smyslové dílo-věc je vzhledem k tomuto nehmotnému objektu pouze vnějším symbolem; individuální stavy vědomí, které vyvolává dílo-věc, představují estetický objekt pouze tím, co je jim všem společné.
- 3) Každé umělecké dílo je autonomní znak, který se skládá:
 - z „díla-věci“, které funguje jako smyslový symbol,
 - z „estetického objektu“, který je v kolektivním vědomí a funguje jako „význam“,
 - ze vztahu k označované věci, který nemíří na zvláštní odlišnou existenci (protože se jedná o autonomní znak), ale na celkový kontext sociálních fenoménů (věda, filozofie, náboženství, politika atd.) daného prostředí.
- 4) Umění „syžetová“ (tematická, obsahová) mají ještě druhou sémiologickou funkci, která je komunikativní, sdělovací. V tomto případě zůstává smyslový symbol přirozeně týž jako v předcházejících případech; zde je význam rovněž dán celým estetickým objektem, ale mezi složkami tohoto objektu má výsadního nositele, který funguje jako krystalizační osa rozptýlené komunikativní síly ostatních složek, tím je syžet díla. Vztah k označované věci míří jako v každém komunikativním znaku na odlišnou existenci (událost, postavu, věc atd.). Touto kvalitou se tedy umělecké dílo podobá čistě komunikativním znakům. Avšak

vztah mezi uměleckým dílem a označovanou věcí nemá existenciální hodnotu – v tom je oproti čistě komunikativním znakům podstatný rozdíl. Na syžet uměleckého díla nelze klást požadavek jeho dokumentární autentičnosti, pokud je hodnotíme jako umělecký výtvar. To neznamená, že modifikace vztahu k označované věci (totiž různé stupně škály „realita-fikce“) by byly bez významu pro umělecké dílo: fungují jako činitelé jeho struktury.

- 5) Obě sémiologické funkce, komunikativní a autonomní, jež existují společně v syžetových uměních, vytvářejí dohromady jednu z podstatných dialektických antinomií vývoje těchto umění; jejich dualita se uplatňuje ve vývoji stálými výkyvy vztahu k realitě (Mukařovský 2000: 208–214).

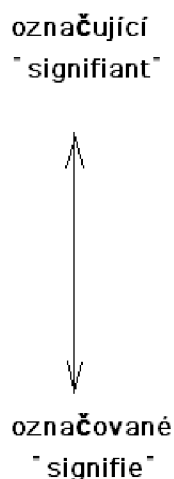
Jeden z představitelů mladé generace Pražského lingvistického kroužku je docent na Filozofické fakultě v Brně Tomáš Hoskovec.

V Hoskovcově teorii je znak výhradně znakový. V jeho pojetí znaku je znak binární: jednota obsahu a výrazu. Znaky popisuje ve vztahu k jiným znakům. Bere v potaz mimojazykovou skutečnost.

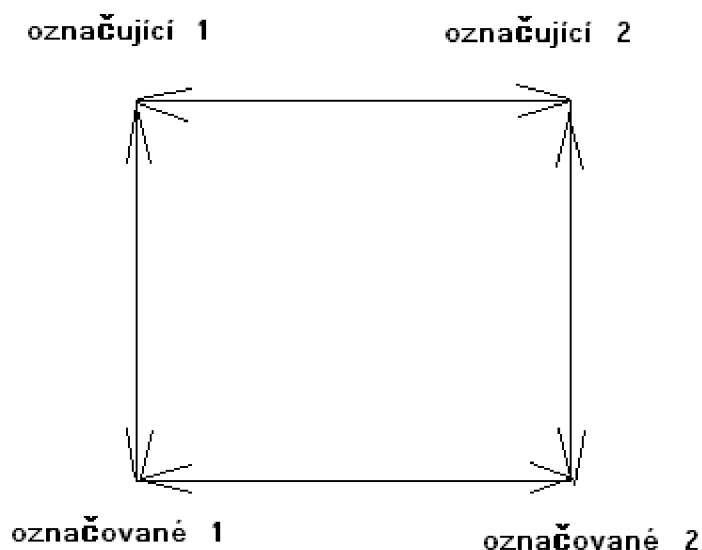
Ferdinand de Saussure

vs.

Tomáš Hoskovec

Hoskovcovo pojetí jazyka a znaku je pojetí diferenční, tj. porovnávání jazykového výrazu jakožto znaku s jinými výrazy jakožto znaky.

Doc. Hoskovec ve své práci zmiňuje tři pojetí jazykového znaku, z něhož dvě pojetí jsou mimojazykové skutečnosti:

- 1) REFERENČNÍ PŘÍSTUP,
- 2) INFERENČNÍ PŘÍSTUP,
- 3) DIFERENČNÍ PŘÍSTUP.

Referenční a inferenční přístup interpretace jazykového znaku končí nalezením mimojazykové skutečnosti. Diferenční přístup odkazuje k porovnávání jazykového znaku jakožto jazykového výrazu s jinými znaky (Hoskovec: 4).

Reference se zabývá tím, zda jazykové odkazování ke skutečnosti je pravdivé, či nepravdivé. Jazykový znak je jazykový výraz, který ukazuje na mimojazykovou skutečnost. Interpretace jazykového výrazu jakožto znaku končí nalezením mimojazykové skutečnosti (Hoskovec: 4).

Například: *substantiva* – polička, poličky...; *adjektiva* – třída jednotek, kterým je něco společné: ošklivost, hnědost...

Inference se zajímá o to, jestli použití jazykového znaku bylo úspěšné, či neúspěšné → splnilo-li, či nesplnilo svůj účel. Tento přístup je příznačný pro tzv. pragmatický obrat v jazykovědě. Důležitým kritériem hodnocení jazykových výrazů je úspěšnost řečového aktu, při němž jsou ony výrazy použity → jazyk se nepoužívá jen

k informování, odkazování, ale také k dosažení něčeho. Neomezuje se pouze na slova, pracuje i se složitějšími znaky – větami (Hoskovec: 4).

Referenční a inferenční přístup pojetí znaku nás nezajímá. Vybočuje ze systému jazyka do mimojazykové skutečnosti. Tomáš Hoskovec tyto přístupy uvádí, abychom si uvědomili, že existují a jaké místo mezi těmito přístupy zaujímá přístup diferenční, který zůstává v jazyce.

Diference zkoumá znak v porovnání s jiným znakem; neopouští řeč, zůstává v jazyce. Znak můžeme uchopit jen vůči jinému znaku. Porovnává jazykové znaky dvojnásobným způsobem, či spíše ve dvojnásobném prostředí: 1) uvnitř abstraktního systému, což nám umožňuje porovnávat libovolný znak s libovolným znakem coby dvě systémové položky; 2) uvnitř konkrétního textu, což nás nutí porovnávat znak o konkrétním výskytu pouze s těmi znaky, jež se v daném textu též vyskytují. Jde o dvojnásobný modus existence jazykového znaku: znak v potenci a znak aktualizovaný. V potenci porovnáváme možnosti různých znaků volně kombinovatelných. V aktualizaci pozorujeme účinek souvýskytu konkrétních znaků v konkrétních spojeních. V diferenčním přístupu můžeme pracovat s větami i výpověďmi (Hoskovec: 4).

Příklad – konkrétní text:

Koukni, to je krásná čepička!

Reference vede k odpovědi. *Hm.* (Viděla jsem, je to pravda.) Nebo: *Jak se ti může líbit?* (Nesouhlas s přiřazením do skupiny „krásná“.)

Inference varovně přemýšlí: Opatrně... Dávej pozor, co říkáš! Bude chtít taky takovou!!!

Na inferenci je zábavná ona nejednoznačnost, bohatství interpretací:

Chce, abych jí tu čepičku koupila.

Chce, abych tu čepičku koupila její sestře, která bude mít výročí.

Chce, abych tu čepičku koupila oběma.

→ Záleží na tom, jak znám situaci.

Diference vidí možnosti:

Koukni! vs. Podívej! vs. Hele! vs. Podívejte!

Vykání mezi manžely: možnost pěstovat jazyk jiné doby, jiné společenské situace. Byť je to v dané době příznakové.

Krásná vs. senza vs. bezva vs. pěkná.

Je možné, aby to šlo proti sobě: *Podívejte, milý choti, to je ale bezva čepička!*

Jazykový znak je prvořadá zásada solidarity obou plánů: nepřipouštíme v plánu výrazovém nic, co nemá interpretaci v plánu obsahovém, a nezavádíme do plánu obsahového nic, co nemá vyjádření v plánu výrazovém. Kritérium minimálnosti: ubereme-li cokoliv z plánu výrazového, nebude již v systému daného jazyka možné zbylou část obsahově interpretovat, ubereme-li cokoliv z plánu obsahového, nenajdeme v jazykovém systému žádný výraz, kterým by se zbylá obsahová struktura projevila (Hoskovec: 5).

Tyto uvedené zásady musíme kultivovat konkrétní prací nad konkrétním jazykovým materiálem. Princip solidarity – české výrazy neseme vs. nesem.

Neseme – rys formální.

Nesem – rys neformální.

Vždy dvě podoby výrazového plánu, ale jen jediný obsahový plán: 1. pl. ind. prez. slovesa nésti.

→ Chci-li zdůraznit znakovou solidaritu výrazu a obsahu, budu hledat obsahové rozlišení obou výrazů v pojmech „stylově vyšší/formálnější“ a „stylově nižší/důvěrnější“², leč za cenu značného konfliktu s územ. Jiná možnost je oba výrazy ponechat jako rovnocenné vyjádření téhož obsahu a princip solidarity dvou znakových plánů oslabit konstatováním, že jazykový systém připouští u svých znaků různé druhy asymetrie, včetně té, kdy jediné podobě obsahové odpovídá několik výrazových. → Uvedenou asymetrii připouštíme tím spíše, že jsme zvyklí na asymetrii opačnou, kdy jedna podoba výrazu má k sobě několik podob obsahu. Např. výrazový plán slova ženu:

- obsahový plán 1: ak. sg. podstatného jména žena,
- obsahový plán 2: 1. sg. ind. prez. slovesa žene/hnátí (Hoskovec: 6).

Zkoumání abstraktního jazykového systému je dvojím, vzájemně nekompatibilním způsobem rozděleno na lexikon a gramatiku. Existuje rozdělení „teoretické“, jež vychází z apriorního pohledu na místo jazykového systému v celku

² Citováno z rukopisu doc. Tomáše Hoskovce *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka*. Převzato se zachováním pravopisu.

zkoumání jevu lidské řeči, a existuje rozdělení „praktické“, jež do gramatiky řadí vše, co lze vytvořit pomocí přehledného výčtu pravidel a co přehlednými pravidly nepopíše, odsouvá do lexika. Praktické rozdělení, registrující neomezenou proměnlivost znakových obsahů v různých promluvách, vidí vlastní oblast zkoumání jazykových znaků právě v mluvě, v promluvách, a v důsledku toho je velmi náchylné k rezignaci na veškeré snahy o systémový popis. V našich úvahách stavíme proti abstraktnímu jazykovému systému zcela konkrétní text, který může být jakýkoliv, leč vždy jen jeden určitý. V konkrétním textu se neaktualizují všechny možné obsahy jazykového znaku, ale pouze některé a aktualizují se v závislosti na celku textu. Celý text je kontextem pro zkoumaný znak, ne však vše v textu onen kontext vytváří. Zkoumáme-li znak v konkrétním textu, zkoumáme především to, které rysy jeho obsahového plánu se uplatňují, aktualizují a jak jejich aktualizace souvisí s výskytem jiných znaků v témže textu.

Těžký jazyk vs. těžký text vs. těžký kufr vs. těžký zápal plic. → Lze namítat, že *těžký jazyk* je trochu jinak těžký než *těžký text* a hodně jinak těžký než *těžký kufr* či *těžký zápal plic*, není však nutné kvůli tomu rezignovat na rozbor obsahového plánu morfému *těžký*. Můžeme postulovat jediné séma *nesnadný* (oproti sématu *snadný*) a pracovat s tím, že právě druhý morfém ze syntagmatu aktualizuje sématickou kategorii, v níž se ona nesnadnost projeví: *jazyk* je nesnadný k naučení, *text* pro pochopení, *kufr* k nošení, *zápal plic* pro uzdravení. Že to tak funguje, doložíme tím, že ve všech uvedených výskytech lze morfém *těžký* nahradit morfémem *lehký* a stejné kontexty budou aktualizovat stejné zařazení tentokrát pro séma *snadný*.

Normy pokrývající všechna syntagmata si mohou konkurovat: u syntagmatu *těžká kniha* volíme mezi normou spojující morfémy *kniha* a *text*, jež vede na kategorii „pro pochopení“, a normou spojující *kniha* a *kufr*, coby hmotné předměty, jež vede na kategorii „k nošení“. Tyto normy patří k široce závazným, nepříznakovým, takže rozhodnutí lze učinit uvnitř konkrétního textu pouze na základě výskytu dalších morfémů, jež aktualizují buď kategorií „k nošení“, nebo „pro pochopení“. Vyskytují se normy platné pro velmi malé společenství po velmi krátkou dobu. Jedna taková může způsobit, že mezi mediky připravujícími se na zkoušku z interny je zápal plic *těžký* v sémantické kategorii „k naučení“. Jen díky konkrétnosti textu víme, že právě tato zvláštní příznaková norma je ve hře.

Obsahovému plánu jazykového znaku, k němuž jsme dospěli uvnitř abstraktního systému, budeme říkat VÝZNAM, popisu obsahového plánu, k němuž jsme dospěli

uvnitř konkrétního textu, budeme říkat SMYSL. (Ve výše uvedeném příkladu je význam morfému *těžký* a *lehký* jednotně uchopen sématy „nesnadný“ vs. „snadný“, jejich smysl je pak v každém konkrétním případě upřesněn v kategorii „k nošení“, „k naučení“ (Hoskovec: 8).

Shrnutí

V Hoskovcově diferenční teorii je znak výhradně jazykový. Pojetí znaku je binární = jednota výrazového plánu a obsahového plánu. Znaky popisuje ve vztahu k jiným znakům.

4. Medailonky

BÜHLER, Karl (*27. 5. 1879, Meckesheim u Heidelbergu – †23. 10. 1963, Los Angeles)

Německý psycholog, jehož dílo *Sprachtheorie* se stalo jedním z klasiků jazykové teorie.

Bühler studoval lékařství a psychologii na univerzitě ve Freiburgu im Breisgau a Straßburgu, působil jako asistent na univerzitě ve Würzburgu a Bonnu a jako profesor v Mnichově, Drážďanech a Vídni. Roku 1916 se oženil s psycholožkou Charlotte Bühlerovou. Protože Charlotte byla židovského původu, musela Bühlerova rodina roku 1938 opustit Vídeň a emigrovat do USA, kde se Karl k výuce nevrátil. Místo toho oba působili jako psychologové v Los Angeles.

Jeho nejdůležitější lingvistickou prací je trojice věnovaná třem hlavním jazykovým funkcím: 1. Ausdruckstheorie, zabývající se výrazy (Ausdruck), 2. Sprachtheorie, věnovaná představám (Darstellung) a 3. Appell (Stammerjohann 1996: 142–143).

Lit: (1918): „Kritische Musterung der neueren Theorien des Satzes“, *Idg. Jb.* 6, 1–20. (1922): „Vom Wesen der Syntax“, in: V. Klemperer/E. Lerch, eds., *Idealistische Neuphilol.*, Heidelberg, 54–84. (1931): „Phonetik und Phonol.“, *TCLP* 4, 22–53.

ERHART, Adolf (*31. 5. 1926, Náměšť nad Oslavou – †11. 8. 2003, Brno)

Obecná lingvistika, fonologie, historickosrovnávací fonetika, morfologie indoevropských jazyků, baltistika, slavistika.

Adolf Erhart ukončil r. 1945 reálné gymnázium v Brně-Židenicích a téhož roku se zapsal na FF MU. Studoval klasickou filologii, germanistiku a indoevropéistiku. Mezi jeho učitele patřili V. Machek, F. Novotný, P. Trost aj. Po ukončení studia (1949) zůstal na FF jako asistent. Dizertaci o indoevropské konjugaci obhájil v r. 1959, r. 1963 se habilitoval prací o nových pohledech na indoevropský konsonantismus. Profesorské řízení zahájil v r. 1968, politické okolnosti mu však dovolily ukončit je až r. 1988, kdy se stal řádným profesorem. Napsal několik znamenitých úvodů do jazykovědy (1962, 1965a, 1973a, 1980a), včetně samostatných monografií o etymologii (1975a) a fonologii (2000). Jeho hlavní zájem směřoval k jazykům indoevropským (1982), zejména ke konsonantismu (1981b, 1990) a genezi flexe jmenné (1956a, 1967b, 1993a)

i slovesné (1954-55, 1961, 1965b, 1972, 1975b, 1976b, 1983, 1985b, 1989), též se zabýval otázkám glottogonickým (1967c, 1976b,c, 1979, 1993b). Zvláštní pozornost věnoval jazykům indoíránským (1976a, 1971, 1980b), baltským (1956b, 1958, 1984a, 1987, 1988, 1995a) a slovanským (1988, 1995-2003, 1998b) (Černý-Holeš 2008: 150–152).

Lit: (1954, 1955): Ke genesi slovesné flexe v jazycích indoevropských I-2, in: SPFFBU A 2, 44–57; SPFFBU A 3, II-21. (1956a): Zum Ursprung der indogermanischen Komparative und der altindischen *in*-Stämme, *ArOr* 24, 432–443. (1956b): *Litevština*, Praha. (1962, 2001): *Úvod do jazykovědy*, Praha. (1965a, 1969): *Základy obecné jazykovědy*, Praha.

HAVRÁNEK, Bohuslav (*30. 1. 1893, Praha – †2. 3. 1978, Praha)

Slavistika, staroslověnština, bohemistika, obecná jazykověda, funkční jazykověda, lexikografie.

Bohumil Havránek studoval na akademickém gymnáziu v Praze, mj. u J. Baudiše. 1912–1917 studoval slovanskou a klasickou filologii na FF UK. Tam patřili mezi jeho učitele O. Hujer, F. Pastrnák, J. Polívka a J. Zubatý. 1917 získal doktorát. Po válce strávil semestr v Bělehradě. 1917–29 působil na pražských gymnáziích a zároveň KSJČ. V r. 1928 se v Praze habilitoval pro obor srovnávací slovanská jazykověda. V r. 1929 byl jmenován mimořádným a r. 1934 řádným profesorem slovanské jazykovědy na FF v Brně. R. 1939 byl povolán na FF UK, vzhledem k uzavření vysokých škol nacisty však do Prahy přešel až r. 1945. V letech 1939–45 působil jako děkan na FF v Brně. V r. 1946 založil ÚJČ, jehož byl až do r. 1963 ředitelem. 1948–51 a 1952–54 byl děkanem FF UK, od r. 1950 vedoucím Kat. českého jazyka a obecné jazykovědy FF UK. 1953–60 byl rektorem VŠRJL, r. 1952 byl jmenován řádným členem ČSAV. V poválečných letech byl ovlivněn stalinskou ideologií, která se promítla i do některých jeho prací (1952a,b).

Jeho slavistické práce se zabývají především vztahy mezi slovanskými jazyky a jejich nářečím (1955a), staroslověnštinou a církevní slovanštinou (1939a, 1956, 1963b, 1971), zvukovou stránkou slovanských jazyků (1939b), morfologií slovesa ve slovanských jazycích (sem patří i jeho práce *Genera verbi*, 1928, 1937; viz též 1929c), jazykovými kontakty, balkanistickými otázkami (1933b, 1967) i obecnějšími problémy slovanské filologie a lingvistiky (1961, 1972). Jeho bohemistické práce se dotýkají prakticky všech oblastí studia češtiny, vynikají mezi nimi otázky jazykové kultury a

problematika spisovného jazyka (1931, 1932a, 1933a, 1935, 1938, 1942, 1969, zvláště 1963a), vývoje češtiny (1923, 1940, zvláště monografie 1936a) a českých nářečí (1924, 1946, zvláště 1934). Díky nim je považován za spoluzakladatele funkční jazykovědy a za čelného představitele Pražské lingvistické školy. Sepsal mluvnice češtiny (1950, 1951) a pravidla českého pravopisu (1957c). Popsal jazyk B. Němcové (1943, 1964), J. Husa (1966) a J. A. Komenského (1970). Psal např. o PLK, budování činnosti ÚJČ (1936b, 1947, 1952c, 1968b), publikoval řadu prací o českých lingvistech. Podílel se na rozsáhlých lexikografických počinech, díky nimž vznikl *PSJČ* (1935–57), *Velký rusko-český slovník* (1952–64), *SSJČ* (190–71), *Staročeský slovník* (1968a) aj.

Byl předsedou ČSKS, místopředsedou MKS, členem Comité International Permanent des Linguistes, Société linguistique de Paris, International Linguistic Association, SLE, členem vědecké rady UK a mnoha dalších vědeckých komisí. Byl členem bulharské, srbské, německé a saské akademie věd, Jihoslovanské akademie věd a umění v Záhřebu. Četné doktoráty UJEP, UP, univerzity v Lipsku a Jagelonské univerzity v Krakově. Nositel Řádu republiky, ceny ČSAV, medaile J. A. Komenského, četné plakety J. Dobrovského, zlaté plakety Za zásluhy o vědu a lidstvo ČSAV, bulharského řádu Cyrila a Metoděje aj. (Černý-Holeš 2008: 211–214).

Lit: (1923): Neasimilované párové souhlásky znělé a neznělé v staré češtině, in: *Sborník Fr. Pastrnkovi k 70. narozeninám*, Praha, 102–111. (1924): K české dialektologii, *LF 51*, 263–271, 337–358. (1925): K názvům Lingea sclavomca boěmo-slavica = český jazyk a Sclavus, Slavie = Čech, Slovák, *LF 52*, 111–120.

HOSKOVEC, Tomáš (*5. 8. 1960, Jihlava)

Obecná jazykověda, srovnávací indoevropská jazykověda, jazyky a kultura Pobaltí, dějiny lingvistiky.

Tomáš Hoskovec ukončil v r. 1986 studium matematiky na MFF UK, kde získal titul RNDr. 1987–1989 byl na odborné stáži v oddělení matematické lingvistiky na téže fakultě, v r. 1990 se stal interním aspirantem na FF UK, titul CSc. získal r. 1995. Od r. 1996 vyučuje na FF MU (od r. 2000 jako docent). Mimo to přechodně působí na FF UK a FHS ZČU. Od r. 2002 je též samostatným vědeckým pracovníkem SÚ.

Kromě studií z historicko-porovnávací morfologie a syntaxe indoevropských jazyků (1996, 1999a, 2002b) a článků s obecně jazykovědnou tematikou (1995, 2002a) publikoval příspěvky baltistické (1999b, 2002c). Pozornost věnuje také PLK a dílu jeho významných představitelů (1998a,b). Je členem PLK, výkonným redaktorem TCLP

nouvelle série, členem oborových a vědeckých rad, garantem oboru baltistika na MU. 1998–2000 byl vedoucím Kat. obecné jazykovědy FNS ZČU (Černý-Holeš 2008: 235–236).

Lit: Et. al. (1995): Discourse modelling based on hierarchy of Salince, *PBML* 64, s. 24. (1996): Le temps comme catégorie verbale et la reconstruction de l'indoeuropéen, *Baltistica* 31, 9–22. (1998a): Sedm let od obnovení činnosti PLK, *Sas* 59, 77–80.

MATHESIUS, Vilém (*3. 8. 1882, Pardubice – †12. 4. 1945, Praha)

Angličtina, čeština, obecná jazykověda, aktuální členění větné, Pražský lingvistický kroužek, překlady z angličtiny.

Vilém Mathesius prožil mládí v Kolíně, kde 1893–1901 studoval klasické gymnázium. Tam na něj zapůsobil učitel a farmář Č. Dušek. Po maturitě studoval 1901–05 na UK germanistiku a romanistiku. Mezi jeho učitele patřili J. Gebauer, J. U. Jarník, V. E. Mourek aj. V r. 1906 získal doktorát. Po studiích učil čtyři roky na reálce v Plzni a na Starém Městě v Praze. Od r. 1909 se věnoval vědecké a pedagogické činnosti, která byla spjata s UK. Téhož roku se na ní habilitoval pro obor anglická řeč a literatura a tamtéž byl r. 1912 jmenován prvním mimořádným profesorem anglistiky, řádným profesorem jmenován v r. 1919. Byl zakladatelem a hlavním představitelem PLK, který byl založen 1926 a mezi jehož členy patřili v počátečním období hlavní představitelé české filologie (B. Havránek, B. Trnka, V. Buben, J. Mukařovský) a také někteří vědci ruští (R. Jakobson, S. J. Karcevskij, N.S. Trubeckoj), francouzští (L. Teriére) aj. Věnoval se rovněž redakční práci v časopisech *Atheneum*, *Nové Atheneum*, *ČMF*, *SaS*, *TCLP* aj.

Jazykovědnou dráhu zahájil sérií článků o anglickém slovosledu (1907, 1908a, b, 1909, 1910d). Záhy postuloval oprávněnost a potřebnost statického (tj. synchronního) rozboru a srovnávání jazyků (1911b), které později převládly nad dynamickým (tj. diachronním) studiem, propagovaným historickosrovnávací lingvistikou. Jazyk chápal jako strukturu a také jeho historický vývoj je podle něj třeba studovat z hlediska struktury. Na rozdíl od historickosrovnávací lingvistiky, zdůrazňující srovnávání jazyků geneticky příbuzných, propagoval srovnávání jazyků nepříbuzných a tím se stal předchůdcem moderní kontrastivní lingvistiky (1926b, 1928). Byl zakladatelem teorie aktuálního členění větného. Rozlišoval základ výpovědi, který vyjadřuje informace již známé nebo z kontextu odvoditelné (tj. východisko, datum, téma, anglicky topic), a

jádro výpovědi, které vyjadřuje nejzávažnější a dosud neznámé informace (tj. novum, réma, anglicky focus) (1931a, 1939a, 1940). Teorii pak rozpracovala řada pokračovatelů, často pod názvem funkční větná perspektiva (např. J. Virgas).

Jeho práce jsou významné i pro bohemistiku. Zabýval se nominativem ve funkci vokativu (1923b), zájmeným podmětem (1923a), přívlastkovými zájmeny *ten, ta, to* v hovorové češtině (1926a), slovosledem hovorové češtiny (1930), dynamickou linií české věty (1931a), českými pády (1931b) a hiátem (1931c). Ukázkou jeho popularizační snahy je série přednášek o angličtině, které původně doprovázely rozhlasový kurz angličtiny (1936c). Sepsal práce o dějinách anglické literatury (např. 1910a, 1915a, 1933a), zvláště se věnoval Chaucerovi, Shakespearovi, Shawovi, Wellsovi, Galsworthymu aj. (např. 1916a,b). Publikoval články o anglické kultuře a civilizaci (např. 1925). Přeložil díla H. G. Wellse (1922a) a G. Chaucera (1927b). Byl činný v oblasti veřejného života a publikoval práce, v nichž se snažil o povznesení kulturní úrovně a životního stylu Čechů (1925, 1942b aj.) (Černý-Holeš 2008: 420–424).

Lit: (1907): Studie k dějinám angl. slovosledu I. Kapitoly úvodní I, *Věstník České akademie císaře Františka Josefa* 16, 261–275. (1908a): Studie k dějinám angl. slovosledu I. Kapitoly úvodní II, *Věstník České akademie císaře Františka Josefa* 17, 195–216. (1908b): Studie k dějinám angl. slovosledu I. Kapitoly úvodní III, *Věstník České akademie císaře Františka Josefa* 17, 299–311.

MUKAŘOVSKÝ, Jan (*11. 11. 1891, Písek – †8. 2. 1975, Praha)

Teorie poetického jazyka, teorie dialogu, strukturální estetika.

V r. 1915 absolvoval Jan Mukařovský lingvistiku a estetiku na UK. Po několika letech působení na gymnáziu se 1929 r. habilitoval jako docent estetiky na UK. Od počátku 20. let udržoval kontakty s R. Jakobsonem a českými avantgardními autory, od 1926 se účastnil neformálních schůzek lingvistů a filologů, kteří sdíleli myšlenky funkčního strukturalismu. V říjnu r. 1930, kdy se tato neformální skupina ustavila jako oficiální PLK, byl jedním ze 17 účastníků, kteří podepsali základní listinu. Svě první články věnoval literární kritice, záhy se však začal zabývat poetikou, zejména fonickou a slabičnou strukturou verše. Pod vlivem ruské formální školy a Jakobsonovy studie *Základy českého verše* vytvořil analýzu poetického jazyka, která se soustředila na jazykovou formu literární výpovědi (textu), zejména na zvukovou organizaci, sémantickou strukturu a tematické uspořádání. Jeho analýzy textů K. H. Máchy nebo B.

Němcové spojují abstraktní poetické kategorie s konkrétní analýzou individuálních děl. Soustředění na formální rysy literárních textů ho přivedlo k vytvoření konceptu poetického jazyka (srovnej s tzv. poetickou funkcí u Jakobsona) jako protikladu „standardního“ jazyka užívaného v jiných oblastech komunikace. Nejvýznamnějším rysem poetického jazyka je podle něj důraz na formu, kterou je obsah sdělován. Poetický jazyk zdůrazňuje sám sebe, přitahuje pozornost k záměrně zvýrazněné formě dělení (Mukařovský užívá termínu „aktualizace“). Estetická hodnota literárního (poetického) díla spočívá v neobvyklosti, jedinečnosti, maximální formální dezautomatizaci (esteticky záměrné deformaci) sdělovaného obsahu. Poetický jazyk v různém stupni záměrně narušuje gramatiku, a pokud je poetická funkce dominantní, jazyk primárně reprezentuje sám sebe a teprve poté referuje o realitě. Později navrhl a zkoumal pojem sémantického gesta, idiosynkratického básnického „konstrukčního principu“, který se uplatňuje v každém literárním segmentu a jehož vyústěním je systemizace všech složek textu. Sémantické gesto spojuje literární strukturu s tvůrčím subjektem, tj. organizační princip díla má pragmatické základy. Pragmatické podněty (drama, recitace) se odrazily v často citované studii *Dialog a monolog* (1940), kde rozlišuje dialog osobní, který se soustřeďuje na účastníky (jeho krajním typem je hádka), dialog předmětný – situační, pro nějž je charakteristický rozhovor při práci (v obdobných souvislostech se dnes mluví o instrumentálním dialogu), a konečně třetí typ dialogu, který se snaží od konkrétní situace odhlížet, popř. vybírat z ní jen některé aspekty. Tento poslední typ označuje jako (společenskou) konverzaci; dnes se v návaznosti na Jakobsona hovoří o projevu fatické funkce jazyka. Nejdůležitější práce Mukařovského vyšly do konce 40. let 20. století. Zejména jeho koncept poetického jazyka je dosud vlivný v literární sémiotice.

Na rozdíl od jiných předválečných členů PLK nečinilo Mukařovskému problém přijmout po r. 1948 vládnoucí ideologii a přizpůsobit se požadavkům komunistického režimu. Stal se rektorem UK v době nejtvrdšího politického tlaku na české akademické prostředí (1948–53), později vedl Ústav pro českou literaturu ČSAV (1951–62). V jeho bibliografii z let 1947–67 převažují ideologické politické články. Odkaz jeho dřívějšího díla však trvá (Černý-Holeš 2008: 444–446).

Lit: (1923): *Příspěvek k estetice českého verše*, Praha. (1925): *Pokus o slohový rozbor Babičky Boženy Němcové*, Praha. (1928): *Máchův Máj. Estetická studie*, Praha.

SAUSSURE, Ferdinand de (*26. 11. 1857, Ženeva – †22. 2. 1913, Vufflens)

Průkopník komparativní a obecné lingvistiky, strukturalismu a sémiotiky. Zakladatel Ženevské školy, ovlivnil Pařížskou školu, Pražskou školu, Moskevskou školu a Kodaňskou školu.

Po jeho smrti r. 1916 vychází Saussurovo nejvýznamnější dílo *Kurs obecné lingvistiky*, které bylo vydáno jeho žáky na základě zápisků Ferdinanda de Saussure. Zde se objevuje revoluční pojetí binárního znaku (Stammerjohann 1996: 826–827).

Lit: (1879): *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues i.-e.*, Leipzig (repr. Hildesheim, 1987). (1916): *Cours de ling. génl.*, Lausanne/Paris (crit. eds. by R. Engler, Wiesbaden, 1967/68–74; by T. De Mauro, Bari, 1967, transl. into Fr., Paris, 1972). (1922): *Recueil des puls. sci. de F. de S.*, Genève, 1922 (repr. Genève, 1970, 1984).

kníže TRUBECKOJ, Nikolaj Sergejevič (*4. 4. 1890, Moskva – †25. 6. 1938, Vídeň)

Zakladatel fonologie a morfonologie. Narodil se do rodiny učenců, jeho otec byl profesorem filozofie a rektor Moskevské univerzity. Trubeckoj odstartoval vlastní vědeckou práci jako velmi mladý muž a publikoval řadu studií o ugrofinské etnologii již v roce 1905. 1908–1912 studoval na univerzitě v Moskvě, nejprve filozofii, psychologii a západní evropskou literaturu.

Trubeckoj zavedl do jazykovědy jako samostatnou disciplínu fonologii. Trubeckého nejvýznamnější práce *Základy fonologie* znamenala velký přelom ve vývoji fonologie. Trubeckoj přišel s revoluční teorií opozic (bilaterální a multilaterální) a jejich vztahy (privativní, graduální, ekvipoletní) (Stammerjohann 1996: 934–936).

Lit: (1922): „Essai sur la chronol. de certains phonétiques dus l. commun“, *RESI* 2, 217–234. (1923): „Vavilonskaja bašnja i smešenie jazykov“, *Evrasijskij vremennik* 3, 107–124. (1925): „Einiges über die ru. Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinru. Spracheinheit“, *ZSIPh* 1, 287–319.

5. Závěr

V této práci jsem se pokusila ukázat vývoj pojetí jazyka a jazykového znaku od středověku až k moderním strukturálním úvahám.

Řekli jsme si, že jako první se k jazyku a jazykovému znaku vyjadřuje Aristoteles, který tvrdí, že to, co je v hlavě, je odrazem toho, co je ve světě. A to, co je v jazyce, je odrazem toho, co je v hlavě. Byl přesvědčen, že tak jako vnější svět je stejný, tak i mentální obrazy jsou pro všechny lidi stejné. Aristotelské pojetí znaku rozpracovala scholastika, která říká, že slova jako jazykový výraz vyjadřují pojem. Znak je tu místo dvou jiných: místo pojmu a konkrétního jsoučna. Aristotelско-scholastické pojetí znaku tedy bere potaz mimojazykovou skutečnost.

Oproti tomu ve strukturalistickém pojetí jazykových znaků můžeme hovořit o psychické jednotě o dvou stránkách: označující a označované, tj. binární řešení jazykového znaku. Znaký jsou uloženy v naší paměti, představují zvuky s abstraktními představami, tedy jevy vnějšího světa. Při promluvě dochází u označujícího k materializaci, u označovaného k aktualizaci. Takové je revoluční řešení jazykového znaku Ferdinanda de Saussura.

Tento přístup je tedy zcela jiný než klasický přístup aristotelovsko-scholastický.

Pražský lingvistický kroužek, vycházející volně z F. de Saussura, nakládá se znakem opravdu volně: výklad o znaku může úplně chybět, jako např. v pracích Viléma Mathesia, a může naopak být samotným základem i teorii literárního díla, jako typicky u Jana Mukařovského.

Učení o znaku v Pražské škole současnosti si můžeme dokumentovat na díle Tomáše Hoskovce. Ten se ztotožňuje s pojetím binárního znaku, tj. spojení výrazového a obsahového plánu. Srovnává jazykový znak s jinými znaky, přičemž oba jsou v jazykovém systému v přístupu diferenčním. V Hoskovcově teorii je znak výhradně jazykový.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Aristoteles. *O vyjadřování*. Brno, 1959.
- Bühler, K. *Sprachtheorie*. Stuttgart, 1982.
- Černý, J. – Holeš, J. *Kdo je kdo v dějinách české lingvistiky*. Praha, 2008.
- Erhart, A. *Úvod do lingvistiky*. Brno, 2003.
- Hoskovec, T. *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka*.³
- Mathesius, V. Havránek, B. a kol. *Úvodem*. Slovo a slovesnost 1, 1935, 1–7.
- Mukařovský, J. *Studie I*. Praha, 2000.
- Pechová, L. *Nejznámější dětská říkadla*. Havlíčkův Brod 2006.
- de Saussure, F. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha, 2007.
- Skalička, V. *Kodaňský strukturalismus a „Pražská škola“*. Slovo a slovesnost 10, 1948, 135–142.
- Solncev, V. M. *Systém a struktura v jazyce*. Praha 1981.
- Trubetzkoy, N. S. *Grundzüge der Phonologie*. Praha, 1939.
- Stammerjohann, H. (ed.) *Lexicon grammaticorum: who's who in the history of world linguistics*. Tübingen, 1996.
- Vykypěl, B. *Pražská škola*. In: Pleskalová, J. – Krčmová, M. – Večerka, R. – Karlík, P. (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha, 2007. 150–163.

³ Citováno z rukopisu doc. Tomáše Hoskovce *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka*, který nebyl vydán.